

II. KATALIN 1767-ES UTASÍTÁSA A TÖRVÉNY- -ELŐKÉSZÍTŐ BIZOTTSÁG SZÁMÁRA

Mindmáig nem sikerült megnyugtató módon megoldani azt a történeti problémát, vajon II. Katalin orosz cárnő (1762-1796) felvilágosult monarchának tekinthető-e?¹ Jelen dolgozat II. Katalin nevezetes „Nakaz”-ának az elemzésével kíván hozzájárulni a kérdéskör teljesebb megismeréséhez.

II. Katalin alakja nem épült be olyan szervesen az orosz nemzettudatba, mint I. Péteré vagy IV. Iváné, jóllehet igaz az a vélemény, hogy ha I. Péter ablakot nyitott Európára, úgy Katalin tárta azt szélesre.² Ha ránézünk Oroszország térképére, önmagában is lenyűgöző a területi gyarapodás. De nem pusztán területi növekedésről van szó. I. Péter Északi háborúja a kor tisztán látó politikusai számára már nyilvánvalóvá tette, Oroszország érdekeinek figyelembevétel nélkül többé nem rendezhetőek eredményesen a kontinens ügyei; de II. Katalin alatt vált mindenki számára egyértelművé, hogy Oroszország immár *európai nagyhatalom* lett. Olyan nagyhatalom, melynek csak egy háborúra volt szüksége ahhoz – még ha ez nem is Katalin alatt következett be –, hogy a kontinensen hegemon szerephez jusson, s azt csaknem fél évszázadon át meg is őrizze.

„Nem volt orosz és nem Katalinnak hívták”. Zoé Oldenbourg kezdi ezzel a hatásos mondattal II. Katalinról írt életrajzát.³ 1729. április 21-én⁴ született a németországi Stettinben, eredeti neve Sophie Auguste Friederike von Anhalt-Zerbst volt. 14 éves korában jegyezték el Karl Ulrich von Holstein Gottorppal, I. Péter unokájával, az orosz trón örökösével, 1744 óta élt Oroszországban, s az 1762. június 28-i palotaforradalommal került trónra, saját férjét, III. Pétert fosztva meg a hatalomtól.

Uralkodásának első néhány éve rendkívül mozgalmas. Kulcsfontosságú törvények és rendeletek egész sorát hozza, miközben egyre jobban megismeri birodalmát.⁵ Ennek a szakasznak a lezárását, s egyben legfontosabb eseményét jelenti az új Törvényelőkészítő Bizottság összehívása, majd e bizottság munkája.

Ezekben az első években Katalin rengeteget dolgozott, minden kormányzati ügyben saját maga kívánt dönteni. Ennek lehetetlenségére nemsokára rá kellett döbbenjen, de a legfontosabb, érdemi döntések meghozásának jogát később is megtartotta magának. Hamarosan megszületett benne az az elhatározás is, hogy a birodalom nyilvánvalóan elavult törvényeit újakkal cserélje fel. Ennek előzményei még legalábbis az évtized elejére nyúlnak vissza.⁶ A konkrét elhatározás valamikor 1764-65 fordulóján születhetett meg, amikor Katalin hozzálátott, hogy a majdan összehívandó Törvényelőkészítő Bizottság számára vezérfonalul egy Utasítást állítson össze.⁷

A Nakazon Katalin mintegy két évig dolgozott, amint azt francia „barátnő”-jének írott leveleiből rekonstruálni lehet. 1765 januárjában látott munkához, s

1767 elejére a Nakaz készen állott.⁸ A fennmaradt levéltári anyag hosszú és kitartó munkáról tanúskodik, a cárnő nem kevés energiát fektetett a Nakaz megírásába. Mindenekelőtt rengeteget olvasott és jegyzetelt. A levéltári anyagból bizonyítható a francia Enciklopédia addig megjelent köteteinek, Montesquieu „A törvények szelleméről”, Beccaria „A bűnökről és a büntetésekről”, Bielfeld „Politikai intézményének” című műveinek, Justi egy munkájának, Quesnay egyes cikkeinek ismerete és felhasználása.⁹

Leginkább Montesquieu művét használta, s ez követhető a legjobban az írás folyamatában is. A többi felhasznált mű közül Beccariáé gyakorolta a legnagyobb hatást a cárnőre¹⁰, de maradtak fenn kijegyzetelt címszavak a francia Enciklopédiából is.¹¹ A többi forrásmunkáról ilyen jegyzetek nem maradtak ránk, s az átvételek is inkább gondolatiak, mint szószerintiek.

A kész munkát Katalin megmutatta néhány hozzá közel álló személynek, s kikerlte a véleményüket is. Tudjuk, hogy ezek között volt M.I. Voroncov gróf, V.P. Baszkakov, A.P. Szumarokov, A.I. Bibikov, Fr. Behmer, Gavriil és Innokentyij püspökök, Platon szerzetes, a Golicin testvérek és I. Jelagin is.¹² Az említett személyek azonban nem az egész Nakazt kapták kézhez, hanem csak annak bizonyos fejezeteit, amint ez kiderül az érintettek reflexióiból.¹³ Katalin egy d’Alembert-hez írott levelében azt írta a Nakazról, hogy „több, mint a felét áthúztam, szétéptem és elégettem és csak az Isten tudja, mi lesz a maradékkal.”¹⁴ Mindez – állítólag – azért történt, mert a mű első változata túlságosan radikális volt. Katalin elbeszélése szerint arra Panyin azt mondta, hogy ezek olyan axiómák, melyek falakat képesek ledönteni.¹⁵

1766. december 4-én manifesztum jelent meg, mely tudatta az orosz birodalom népével, hogy a cárnő a kihirdetés után félévvel Törvényelőkészítő Bizottságot hív össze Moszkvába. A rendelet pontosan előírta, hogy a birodalom mely rétegei, csoportjai kötelesek képviselőt küldeni a bizottságba, meghatározta a választandó képviselők számát és a választás módját is. A képviselőknek 1767 július havának végéig kellett a fővárosba érkezniük.¹⁶ A választások, néhány kivételtől eltekintve, rendben zajlottak le.

Amikor a képviselők rendben összegyűltek Moszkvában, Katalin – ahogy feljegyzéseiből írja – összehívott „néhány különböző gondolkodású személyt”, hogy előzetesen megvitassák a Nakaz szövegét. „Itt minden egyes cikkelynél viták alakultak ki; én megengedtem nekik, hogy lehúzzák és kihagyják mindazt belőle, amit akartak; ők annak, amit én írtam, több mint a felét kihúzták és megmaradt a ‚Törvénykönyv Utasítás’, ahogyan azt kinyomtatták”.¹⁷

A Törvényelőkészítő Bizottság 565 taggal kezdte meg működését. Tagjainak száma, összetétele állandóan változott. A képviselők aránya Kljucsevszkij számításai szerint a következőképpen alakult:

- Kormányzati intézmények - kb. 5%
- Nemesség - kb. 30%
- Városok - kb. 39%
- Falusi lakosok - kb. 14%
- Kozákok, más nemzetiségűek,

fenn maradó osztályok - kb. 12%¹⁸

Ezek az arányok természetesen állandóan változtak, ahogyan a képviselők száma 518 és 580 között ingadozott. A képviselők maguk is kaptak választóiktól utasításokat, ezek száma 1465 volt.¹⁹

A Bizottság munkája 1767. július 30-án ünnepélyes istentisztelettel vette kezdetét. Az egyik első ülésen Katalinnak a „nagy”, „bölc” és a „haza anyja” jelzőket adományozták. Három „külön” bizottságot hoztak létre az adminisztratív-szervezési ügyek áttekintésére, majd később további öt fős bizottságokat az új törvénykönyv egyes részeinek kidolgozására. Összesen 19 ilyen „külön bizottság” működött. A Törvényelőkészítő Bizottság elnöke A.I. Bibikov generális lett.

Katalin Nakazának ünnepélyes felolvasása után, augusztus 8-án, a bizottság hozzlátott az „érdemi” munkához. December végén feloszlott, hogy azután 1768 februárjában már Péterváron üljön ismét össze. A munka azonban természetlennek bizonyult, egyik témától csapongtak a másikhoz, anélkül, hogy egyetlenegy is bármiféle javaslatkérdéssel vagy döntéshozatalig vitattak volna. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy belátható időn belül semmiféle törvénytervezet nem jön létre.²⁰ ráadásul a résztvevők száma is egyre csökkent: a hivatalok képviselői már Pétervárra sem költöztek át, 1768 végére pedig az eredeti létszám a felére apadt. A viták sem abba az irányba haladtak, ahogyan az a cárnőnek kedvére lett volna, így a kirobbanó orosz-török háborúra hivatkozva 1769 januárjában a Törvényelőkészítő Bizottságot „ideiglenesen” feloszlatták, úgy, hogy soha többé nem hívták már össze. A „külön bizottságok” még 1773 februárjáig folytatták munkájukat, amikor is a Pugacsov-felkelés miatt ezek is feloszlottak. A Törvényelőkészítő Bizottság végleges feloszlására egy 1774. december 4-i rendelettel került sor.

Ha új törvénykönyv nem is született, azért Katalin elégedett volt a történelemmel. A legfontosabb célt elérte, sikerült legitimálni hatalmát mind az orosz társadalom, mind a külföld szemében. Másrészt olyan nagyságú anyag gyűlt össze, melyből reális képet nyerhetett az országban uralkodó viszonyokról, s ezt nagyon jól kamatoztatta későbbi törvényeiben.²¹

A Nakazt a német származású Katalin franciául írta, az oroszra fordítást jó részt Kozickij végezte el. Azon részeket, melyenek fordítása kéziratban nem maradt fenn, nem valószínű, hogy Katalin ültette volna át oroszra, mert 1766-ban ehhez nem volt még meg a kellő nyelvtudása.²²

Mint már említettük, Katalin erősen „támaszkodott” néhány filozófiai és jogi munkára, azokat nem csupán gondolatilag, hanem túlnyomórészt szó szerint, vagy csaknem szó szerint idézve.

Az első helyen kell utalni a források sorában Montesquieu „A törvények szelleméről” című munkájára. Katalin tényleg „kifosztotta” Montesquieut, ahogyan maga is írta; átvette a legérdekesebb részeket, de néha úgy átalakította azokat a maga szájíze szerint, hogy a „mester” nemigen vallotta volna a sajátjának.²³

Összeségében a Nakaz első 20 fejezetéből, 526 pontjából 284 származik Montesquieutól, a kiegészítő két fejezetből további 10, a Nakaz 655 pontjából tehát 294. Az átvétel mérvének érzékeltetésére álljon itt még az alábbi adatsor: az első 141 pontból Katalin csak 18-at írt önállóan, ebből is 6 fejezetcím; a XI-XIII.

fejezetekből 98 pontból csak 12-t, a XVIII-XX. fejezetekben 32-t. Összesen 340 pontból csak 62 származik Katalintól, a többi átvétel Montesquieutól.²⁴

A Nakaz végleges változatában a sok javítás miatt kevés a szó szerinti idézet, a kéziratban ennél jóval több volt. Viszont néhány olyan pont is bennmaradt, ahol Montesquieu első személyben beszélt és Katalin azt megismétli, tehát ő is az első személyt használja, mintha az a saját véleménye volna! Az idézetek jó része csak stilisztikailag, vagy néhány szóban különbözik az eredetitől, elég ritka a szabad idézet. Egyetlen olyan pont van, ahol Katalin pontosan az ellenkezőjét állítja annak, mint Montesquieu és ami be is került a Nakazba.²⁵ Mindez nem jelenti azt, hogy nem akad olyan változtatás (főleg a mondatok új egymás mellé állításának következtében), ahol jelentősen módosul az eredeti mondanivaló és szándék.²⁶

A források között az átvétel nagyságának tekintetében Beccaria említett műve áll a második helyen: innen 108 pont származik. 4 kivételével valamennyi a X. fejezetben található, ami Beccaria művének rövidített változata. E fejezetből csak 3 pont Kataliné: a fejezet címe, egy rövid kiegészítés és egy kérdés.²⁷

A többi „forrásból” már nem ilyen tömegesek az átvételek. Bielfeld említett munkájának használata kétségtelen. 1765. április 6-i levelében Katalin megköszönte Bielfeldnek, hogy elküldte neki könyve első kötetét. A hamarosan megjelenő orosz fordítás is valószínűleg magának a cárnőnek a kívánságára történt. Csaknem bizonyos 38 pont átvétele, a XXI. fejezet szinte teljes egészében Bielfeldtől származik. Ugyanakkor amilyen könnyű volt átvenni Montesquieu rövid és frappáns mondatait, olyan nehéz volt Bielfeldet átültetni.²⁸

Justi művének ismerete és felhasználása is csaknem bizonyítottnak tekinthető. 1765-ben Fonvizin lefordított és kiadott két brosúrát, melyek Justi említett munkájából származnak és lehetetlen, hogy Katalin ne figyelt volna föl rá. Hasonlóan Bielfeld művéhez, erről sem maradtak fenn kijegyzetelt részek, de így is 24 pontot lehet Justira építettnek tekinteni.²⁹

Az Enciklopédiából Katalin átvette az „impôt”, a „commerce”, az „économie”, „dépense” és „richesse” címszavak részleteit. Két helyen szó szerinti az idézet, s több, mint 20 pont tükrözi még egyértelműen az Enciklopédia címszavait.³⁰

Quesnay-t is az eszmei források közé szokták sorolni. Az átvételek itt leginkább gondolatiak, szó szerinti egyáltalán nem is szerepel. Katalin ismerhette *Quesnay* néhány cikkét, figyelmét pedig valószínűleg az Enciklopédia hívta föl rá, melynek első kötetein *Quesnay* is dolgozott.³¹

Néhány kutató *Sonnenselset* és *Blumenfeldet* is a források közé sorolja³², de ezt már igen nehéz lenne bizonyítani. Minden forrást valószínűleg nem is ismerünk, mert néhány fejezetről semmiféle olyan anyag nem maradt fenn, ami az előkészítő munka időszakából származik. A könyörgés, amivel a Nakaz kezdődik, a Biblia egy helyével rokonítható. Négy pont törvényhozási akták részleteivel egyezik meg Katalin uralkodásának elejéről, míg kettő szó szerint megegyezők Beckij 1764. március 22-i jelentésének részletével „A mindkét nembeli ifjúság neveléséről”.³³

Összességében, ha a fejezetcímeket nem számoljuk, az első húsz fejezet 507 pontjából 408 valahonnan átvett; míg a huszonkét fejezet 631 pontjából 469. Ez több, mint a háromnegyedét jelenti a szövegeknek.³⁴

A Nakaz végleges változata egy bevezető részből, húsz fejezetből és két később hozzácsatolt kiegészítő fejezetből áll. A Nakazhoz szervesen tartozik még egy, a legfőbb ügyésznek készített utasítás is. Az első húsz fejezet 526 pontot tartalmaz, a kiegészítések további 129-et, míg az ügyészi utasítás 13-at.³⁵

Az adott keret nem teszi lehetővé a részletes tartalmi ismertetést. Csak azokat a fejezeteket emelnénk ki, melyek különösen érdekesek témánk szempontjából.

Az első fejezet mindössze két pontból áll, de ezek kulcsfontosságúak: „6. Oroszország európai hatalom. 7. Ennek bizonyítéka a következő. A változásokat, melyeket I. Péter indított meg Oroszországban, az tette még könnyebbé, hogy a korábbi erkölcsök egyáltalán nem feleltek meg az éghajlatnak és hozzánk különféle népek keveredésével és idegen területek meghódításával hozták őket. Amikor I. Péter európai erkölcsöket és szokásokat vezetett be egy európai népnél, akkor olyan könnyűnek találta azt, amire maga sem számított.”³⁶

E két pont jelentőségét az adja, hogy abban a kérdésben foglal állást, amelyik talán az egész XIX. századi orosz szellemi élet legfontosabb problémája lett.

A második fejezet néhány pontja sem kevésbé fontos. Montesquieu földrajzi determinista elveit felhasználva szögezi le, hogy: 1. Oroszországban a nagy kiterjedés szükségessé teszi a monarchikus államformát. 2. Ez a monarchia autokratikus kell, hogy legyen. Katalin úgy véli, hogy másfajta államforma el sem képzelhető Oroszországban; ha ez mégis bekövetkezne, akkor az végzetes lenne az ország számára. Meghatározza azokat az elveket is, melyekkel az abszolút monarchia alátámasztható.³⁷

A harmadik fejezetben a cárnő kifejti, hogy az „Uralkodó minden állami és polgári hatalom forrása”, míg az uralkodás lényegét „közbenső, alárendelt és a felsőtől függő hatalmak alkotják”. „Az állam alapvető törvényei kis csatornákat, azaz kormányzatokat feltételeznek, melyeken keresztül az uralkodó hatalma kifejezésre jut.”³⁸

A negyedik fejezet folytatja az előző fejezet gondolatsorát. „Kell, hogy legyen egy letéthely a törvények számára”. „Oroszországban a Szenátus a törvények letéthelye”. Ez olyan intézmény, amit azért hoztak létre, hogy gondoskodjon az „uralkodó akaratának megfigyeléséről az alaptörvényeknek és az állami rendeleteknek megfelelően”. A zavaros és ellentmondástól nem mentes fejtegetésekből kiderül, hogy Katalin azt a feladatot szánja a Szenátusnak, hogy ott:

1. Átnézzék az uralkodó által hozandó törvényeket, s ha azokat ellentétesnek találják a korábbi törvényekkel, semmisítsék meg őket. 2. Ha viszont megfelelnek a korábbi törvényeknek, akkor „felveszik azokat az államban már korábban megerősítettek közé és az egész népnek közhírré teszik”. 3. Gondoskodjanak a törvények betartásáról. 4. Büntessék meg a törvénszegőket, de éppúgy védjék is meg a népet az uralkodó „önkényes kívánságaitól és állandó szeszélyeitől”.³⁹

A tizenkettedik fejezet számunkra különösen érdekes, mert Oroszországról szóló pontjai Katalin önállóan fogalmazta. A cárnő azon kesereg, hogy „Oroszor-

szág nemcsak, hogy nem rendelkezik elég lakossal, de olyan mérhetetlenül nagy földjei vannak, melyek nincsenek benépesülve és kevésbé megműveltek”. „A muzsikoknál nagyrészt egy házaspárnak tizenkét, tizenöt, csaknem húsz gyereke van; mégis negyedük alig éri meg a felnőttkort”. A nemesség is bűnös ebben, mert „az a törekvése, hogy növelje bevételeit, csökkenti Oroszországban a lakosságot és a földművelést”. „Fölöttébb szükséges volna a törvény erejével előírni a földesuraknak, hogy nagy körültekintéssel vessék ki adóiaikt.” „Így jobban elterjedne a földművelés és a nép létszáma az államban megnőne.”⁴⁰

A tizenötödik fejezet a nemességről szól. Katalin a nemesség fogalmát és eredetét a francia Enciklopédia nyomán a következőképpen határozza meg: „A nemesség a becsületet illető fogalom, megkülönbözteti a többiektől azokat, akiket ez az elnevezés díszít... Ősidők óta szokásos, hogy kiemelik a másoknál erényesebb és másoknál több szolgálatot teljesítő embereket, s ezt a becsületükre vonatkozó elnevezést adják nekik; úgy alakult, hogy különböző kiváltságokkal éljenek, amelyek ezeken az előbb elmondott alapelveken nyugszanak”.

Később ezt írja: „Az erény érdemmel párosulva a nemesség rangjára emeli az embereket... Kevés olyan eset van, amely inkább vezetne a becsület elnyeréséhez, mint a katonai szolgálat... Mégis az igazságszolgáltatásra sincs kevesebb szükség béke esetén, mint a háborúban, és az állam nélküle összeomlana.” Ezért a nemességet „meg is lehet szerezni polgári erényekkel éppúgy, mint katonai erényekkel.”⁴¹

A tizenhatodik fejezet a „középrétegekről” szól. Itt az szerepel, hogy: „Ez a réteg szabad, nem sorolják sem a nemességhez, sem a földművelőkhöz. Ehhez a réteghez kell sorolni mindazokat, akik – nem nemesek és földművesek – a művészetekben, tudományokban, tengerjárásban, kereskedelemben és kézművességben gyakorolják magukat. Ezenkívül mindazok, akik... elvégzik azokat az iskolákat, nevelőintézményeket, amelyeket MI és elődeink alapítottak... Továbbá a hivatalnokok gyermekei”.⁴² Különösen érdekes az első idézett mondat, mely magában foglalja a cárnő azon nézetét, miszerint a nemesség nem tekinthető szabadnak – hiszen az államnak szolgálattal tartozik.

A huszadik fejezet D része a „Honnan lehet megtudni, ha az állam bukásához és végleges lerombolásához közeledik?” címet kapta. Ebben a részben, többek között, a következőket olvashatjuk: „A kormányzás alapja akkor is megromlik, amikor az egyenlőség szellemét túlzásba viszik és amikor mindenki egyenlő kíván lenni azzal, akit a neki való parancsolásra rendelt a törvény.” „Igaz, vannak esetek, ahol a hatalomnak a maga teljességében kell és lehet cselekednie az Államra való minden veszély nélkül. De vannak olyan esetek is, ahol önmaga állított korlátok között kell, hogy cselekedjen. Az állami kormányzás legnagyobb művészete abban áll, hogy pontosan tudjuk, a hatalom melyik, kicsi vagy nagy részét kell alkalmazni a különböző körülmények között; mivel a monarchiában a kormányzás boldogsága részben a szelíd és elnéző kormányzásban áll”.⁴³

A Nakaz ismertetésénél említenünk kell egy nem elhanyagolható problémát: milyen és mekkora részeket távolítottak el a Nakazból Katalin és a bírálók. Ha

elfogadjuk Katalin korábban idézett szavait, úgy a kinyomtatott Nakaz csak egy-egyede az eredeti szövegnek, hiszen kétszer is kihúzták az első szöveg felét.

Pontos ismereteink nincsenek minderről. A levéltári anyag, melyet Csecsulin áttekintett és közöl, nem támasztja alá Katalin állításait. Egyetlen fejezetből távolítottak el nagyobb részeket, a XI.-ből. Itt valóban több, mint a felét kihagyták az eredeti szövegnek.⁴⁴

Mint az első változathoz kiderül, Katalin elkerülhetetlennek látta:

1. A földesúri önkény behatárolását a jobbágyság megbüntetésénél.
2. Az ingóságokkal való rendelkezés jogának megadását a jobbágyság számára.
3. A robot és egyéb szolgáltatások pontos szabályozását.

Arról nincsenek ismereteink, hogy kik voltak azok a személyek, akik az említett részeket kihúzták és hogy voltak-e hívei az eredeti változatnak és alakultak-e ki viták a kihúzás körül.⁴⁵

A Nakaz összeállítása utáni első időkben Katalin nagyon elégedett volt művével, ezt jól tükrözik II. Frigyeshez, Diderothoz, Mme Geoffrinhez írott levelei. A közigazgatási reform után már új tettére volt a legbüszkébb, s így háttérbe szorult a Nakaz. Erről tanúskodnak Grimmnek és Voltairenek írott sorai. Később, amikor elmúlt az új munka feletti fölbuzdulása, újra nagyra értékelte a Nakazt.⁴⁶

Katalin uralkodása alatt a Nakazt nyolcszor adták ki. A Törvényelőkészítő Bizottság ülésein minden hónap elején fölolvasták. Minden kormányzósági kancellária kapott belőle egy példányt még az 1767-es évben, majd 1768-ban a Szenátus előírta, hogy minden hivatalos helyen évente háromszor fel kell olvasni.⁴⁷

Hogyan értékelhetjük mi a Nakazt és ami attól elválaszthatatlan, Katalin uralkodásának első néhány évét? A történettudományban erősen megoszlanak a tekinetben a vélemények.

Az értékeléshez legalább két szempont szerint kell mérlegre tenni a Nakazt; egyrészt, hogy mennyire tudott vezérfonalul szolgálni a Törvényelőkészítő Bizottság számára, másrészt, hogy mennyiben tekinthető a felvilágosult abszolutizmus dokumentumának.

Az első szempont nem okoz nehézséget, az események magukért beszélnek. A bizottság nem jutott semmire, s ebben a Nakaznak is szerepe volt. Igaz, a rendiség hiányában, az önérdékérvényesítés rendkívül alacsony fokán egy ilyen munka nem is vezethetett eredményre. A Nakaz sem segített semmit a képviselőknek, tartalma és nyelvezete érthetetlen volt számukra. Másrészt pusztán elveket tartalmazott, semmiféle gyakorlati segítséget sem jelentett a munkához. Hiába olvasták fel hónaponként minden bizottságban, alkalmatlan volt arra, hogy útmutatást adjon.

A másik szempont már sokkal több problémát vet fel. Összeállítható-e egy összefüggő politikai gondolatrendszer a Nakazból? Ha igen, akkor az tekinthető-e a felvilágosult abszolutizmus bizonyítékának? Szolgai másolásról van-e szó, vagy önálló szellemi produktumról, minden átvétel ellenére?

Taranovszkij megkísérelte, hogy egy önálló gondolatrendszert állítson össze Katalin nézeteiből.⁴⁸ Ezt az összeállítást azonban némi fenntartással kell fogadnunk. A körülmények miatt ugyanis szinte lehetetlen megállapítani Katalin *tény-*

leges nézeteit. Először is, rendkívül kevés a saját maga által fogalmazott szövegrész; az pedig bizonytalan, hogy mások által leírt mondatokba ő mit értett bele. Másodsor, nem lehet megnyugtatóan megállapítani a levéltári anyag alapján, hogy az eltérő szövegrészek (a Nakaz és a felhasznált források közötti eltérésekről van szó) mennyiben Katalinnak és mennyiben a fordítónak valamint a bírálóknak köszönhetőek. Harmadsor, az a tény, hogy a Nakazban lefektetett elvek közül kevés valósult meg, erősen kétségessé teszi, mennyiben gondolta Katalin komolyan a leírtakat, s mennyiben tekinthette taktikai lépésnek.

A Nakaz gondolatainak önállóságáról erősen megoszlanak a vélemények. Scsebalovszkij szerint önállóan lehet őket tekinteni, mivel „az átvételeket Katalin szelekcióval végezte és ez a szelekció az ő önálló megfontolásán alapult”.⁴⁹ Csecsulin képviselte a legfelkészültebben az ellenvéleményt: „azokban a fejezetekben, melyek Montesquieure alapozódnak, az egész Nakaz ... ismétlése és magyarázata ennek a könyvnek”. (A törvények szelleméről van szó.)⁵⁰

Csecsulin hosszas munkával elvégezte az egyes cikkek forrásának megkeresését is és összehasonlította őket a Nakaz pontjaival.⁵¹

Taranovszkij véleménye az volt, hogy nem egyenként, hanem *összességében* kell összehasonlítani a forrásokat és a Nakazt. Ő ezt a legfontosabb forrással, Montesquieuvé el is végezte a legérdekesebb részeknél, a monarchia fogalmánál és a politikai terminusoknál.⁵² E szerint Montesquieu monarchia alatt rendi monarchiát értett, ahol a rendeket a földbirtokos nemesség (esetleg két rendet alkotva), a papság és a városi rend alkotják, s ezek felett áll az állam. Katalin monarchia fogalma ettől jelentősen eltért, de Taranovszkij szerint mégsem egy „leplezett despotizmust” rejtett el felvilágosult frazeológiában. A despotizmust maga Katalin sem akarta, az általa elképzelt monarchia azonban nem rendi, hanem „bürokratikus”.

Véleményünk szerint a kérdés illetően szélesítése sem elegendő, ugyanazon okok miatt, amiért egy összefüggő politikai gondolatrendszer felvázolása is alig lehetséges. Még ha egy önállóan fogalmazott munkáról is lenne szó, a gyakorlat jelentené valódi értékelését. Közhely, de igaz, hogy egy politikus vagy politikai rendszer értékelését sohasem programok és kinyilatkoztatások, hanem mindig a *megvalósított* tényleges politika alapján kell elvégezni.

Arra a kérdésre, hogy a Nakaz mennyiben tekinthető a felvilágosult abszolutizmus dokumentumának, így csak Katalin intézkedéseinek tükrében lehet válaszolni.

Az 1917 előtti orosz történetírásban az a nézet uralkodott, hogy Katalin első évei a felvilágosult abszolutizmus jegyében teltek. Katalin a francia felvilágosodás hatása alatt gyökeres változtatásokat akart az orosz társadalmi- és államrendszerben. Célul tűzte ki az orosz cári hatalom jogszerű alapokra helyezését és a jobbágyok felszabadítását a személyi függés alól, azaz az orosz társadalmi struktúra gyökeres megváltoztatását. Ezek a törekvések hatottak át a Nakazt és uralkodása első éveinek reformtörekvéseit. Az első évek után azonban fordulat következett be politikájában egy következetes abszolutizmus irányába. A jobbágyfelszabadí-

tás helyett a jobbágyi kötöttségek további kiterjesztésére és a nemesi előjogok növelésére került sor.

A fordulatot e nézet szerint a Nakaz körüli viták és a Törvényelőkészítő Bizottság tárgyalásai okozták. Ezek során Katalin szembesült a nemesség erős ellenállásával, azzal a ténnyel, hogy liberális eszméit és reformtörekvéseit a nemesség egyáltalán nem támogatja. Miután trónja eléggé ingatag volt, jobbnak látta, ha eláll terveitől, s nem kockáztatja újabb palotaforradalom lehetőségét. Katalin uralkodásának első éveit így az orosz valóság és a felvilágosult filozófia ütközését jelentették, amiből az újtó törekvések vesztesen kerültek ki.⁵³ A francia forradalom azután végleg az ellentáborba sodorta a cárnőt.⁵⁴

A szovjet történeti irodalom nagy része is elfogadta azt, hogy két szakaszra kell bontani Katalin uralkodását. A szakaszhatárt azonban a Pugacsov-felkelésben jelölték meg; s úgy vélték, a paraszti osztályharc volt az a kényszerítő erő, amely Katalint arra bírta, hogy feladja felvilágosult elveit. Ugyanakkor a felvilágosult abszolutizmuson nem egy markáns ismertető jegyeket mutató kormánypolitikát, hanem az európai történelem egy időszakát értették.⁵⁵

A szovjet történeti irodalom azon része, amelyik kormánypolitikaként interpretálta a felvilágosult abszolutizmust, viszont azt vetette fel, hogy inkább I. Péternél kell keresni annak megnyilvánulásait, semmint II. Katalinnál.⁵⁶ Ez azonban mindaddig csak hipotézis marad, amíg a kellő összehasonlító vizsgálatokat a *maga teljességében* el nem végzik.

Visszatérve az 1917 előtti orosz történetíráásra, véleményünk szerint álláspontjuk tarthatatlan, minthogy fontos tények mondanak neki ellent. Először is, teljesen logikátlan azt feltételezni, hogy Katalin a palotaforradalom után elég biztonságban érzi magát a nemesség törekvéseivel szemben, s csak néhány évi uralkodás után méri fel annak erejét. Ez inkább fordítva van: az első néhány év az, amikor sokkal óvatosabb lépéseket kell tennie, s később, amikor megszilárdította hatalmát, már szabadabban politizálhat. Ez egyértelműen bizonyítható több szempontból is. Egyrészt azokkal az intézkedésekkel, amelyeket közvetlenül hatalomra kerülése után hozott (színpadias tettek a nép megnyerésére, a palotaforradalom résztvevőinek busás megjutalmazása, a Dánia elleni háborús tervek feladása, az egyházi javak szekularizációjának visszavonása, a nemesség érdekében hozott rendeletek sokasága, a veszélyes elemek eltávolítása, stb.). Másrészt ezt bizonyítja a Törvényelőkészítő Bizottság munkája is, – ez nagyon alkalmas volt az országban uralkodó erőviszonyok felmérésére. Miután a cárnő meggyőződött róla, hogy trónja immár szilárd alapokon áll, nyugodtan feloszlathatta a bizottságot nagyobb ellenállás nélkül. A külpolitika is ezt igazolja: defenzív lépések az első években a belpolitikára való koncentrálás érdekében; illetve a törökök elleni háború megindítása, mihelyt belpolitikailag is elég erősnek érzi magát egy ilyen vállalkozásra.

Másodszor, könnyen cáfolható az az állítás is, hogy Katalin, lemondva a despotizmusról, a cári hatalom jogszerű alapokra helyezését tűzte ki célul. Ennek ellentmond a Panyin által javasolt kormányzati reformtervezet elvetése, s az is,

hogy Katalin éppen az első években igyekezett minden fontos ügyben *személyesen* dönteni. (Ezt nem utolsósorban éppen pozícióinak gyengesége indokolta.)

Harmadszor, az az állítás, hogy Katalin jobbágyfelszabadítást akart volna, nem igazolható. Még a Nakaz kihúzott pontjaiba is csak nehezen érthető bele bármiféle ilyen szándék. Igaz, 1761-ben még voltak naív álmodozásai erről, de ezt egyrészt egy több évtizedes folyamatnak képzelte, másrészt később a hatalom pozíciójából egészen másképp látta a helyzetet. Akkorra már felmérte, hogy ennek a lépésnek más vonatkozásai is volnának - pld. a jobbágyfelszabadítás a nemességet ellene fordítaná. Éppen uralkodásának első öt éve alatt születik két olyan rendelet (1765 - megengedi a földbirtokosoknak, hogy külön bírói ítélet nélkül is tetszőleges időre kényszermunkára küldhessék jobbágyaikat; és 1767 - megtiltja a jobbágyoknak, hogy panaszt tegyenek földesuruk ellen), melyek a földesúri hatalom kiterjesztését jelentik a jobbágság felett.

Utóbbi rendeletek meggyengítik azt a véleményt is, hogy a Pugacsov-felkelés vet véget II. Katalin uralkodásában a felvilágosult korszaknak. Az is felvethető, vajon Katalint maga a jobbágyfelkelés töltötte el oly nagy aggodalommal, vagy az, hogy Pugacsov III. Péternek titulálta magát, s ezzel Katalin gyenge pontjára tapintott rá - t.i. Katalinnak semmilyen jogcíme nem volt az orosz trónra.

Ezen túl, az 1785-ös nemesi jogokat biztosító rendeletnek és kormányzói utasításnak is megvannak az előzményei az 1760-as évekből.⁵⁷ Sőt, a Törvényelőkészítő Bizottságnak az ötlete sem Katalintól származik, hiszen annak összehívását Erzsébet cárnő uralkodása idején elrendelték és a küldöttek egy részét is megválasztották

Mindezek alapján joggal tehető fel a kérdés: akkor mi szükség volt a francia felvilágosodás elveinek és frazeológiájának átvételére, a Nakazba való beépítésére?

Katalinnak az volt a célja, hogy ideológiailag is megfelelő módon alátámassza az Orosz Birodalom államrendjét. Korának leghaladóbb filozófiai irányzatától vette a frazeológiát és részben az érveket; s ahogyan ezzel alátámasztja az abszolutizmust, éppúgy minden korábbinál ügyesebben elkendőzi annak osztálytartalmát és autokratikus vonásait.⁵⁸

A francia felvilágosodás politikai irodalma, még az olyan mérsékeltabb formájában is, mint amilyenben a „Törvények szelleméről” íródott, a „régí rend” teljes lerombolására törekedett. Még ha mindezt nem is forradalmi úton képzelte, teljességgel ellentétes volt egy olyan autokratikus jegyeket erőteljesen mutató rendszerrel, mint II. Katalin Oroszországa. A francia filozófusok és Katalin kapcsolatának elemzése külön tanulmányt igényelne, de annyit itt is megállapíthatunk, hogy látszólag szoros kapcsolatukat bizonyos érdekegybeesés indokolta és nem valamilyen elvközösség vagy elvbarátság. Mindkét félnek szüksége volt arra, hogy a másikra hivatkozhatson *saját* céljai érdekében.

A német politikai irodalmat már sokkal könnyebb volt a maga teljességében felhasználni. Az, hogy ezeknél a gondolkodóknál az első helyre a nép általános jóléte került és ehhez képest másodlagos volt a régi politika alapjainak megőrzése, nagyon is megfelelt Katalinnak. Az már más kérdés, hogy következetesen végiggondolva összeegyeztethetetlen volt a francia felvilágosodás szabadságeszményével.⁵⁹

Katalin mindkettőből azt használta fel, ami megfelelt az orosz abszolutizmus liberális formulákkal történő legitimálásához. Az, hogy mindehhez mit szól az orosz társadalom, már nem érdekelte Katalint, hiszen kiskorúnak tekintette népet, amely úgysem tudja felfogni saját érdekeit.

A felvilágosodás elveinek felhasználása még egy, már részben érintett célt szolgált; a felvilágosult monarchia, „Észak Szemiramisza” képének kialakítását a Nyugat és az utókor szemében: „Dicsekedjetek, valami csak megmarad belőle” (Voltaire).⁶⁰

Miben összegezhethetjük dolgozatunk eredményét? Arra vállalkoztunk, hogy megvizsgáljuk azt a dokumentumot, melyet az orosz felvilágosult abszolutizmus kulcsának szoktak tekinteni, a dokumentumot összevetjük II. Katalin uralkodásának első öt-hat évével és a vizsgálatból bizonyos következtetéseket vonunk le. Azt talán sikerült bizonyítanunk, hogy hamis az a feltevés, hogy Katalin uralkodása két olyan időben elkülöníthető szakaszra osztható, melyek közül az elsőre a felvilágosult abszolutizmus, míg a másodikra autokratikus jegyeket magán viselő abszolutizmus a jellemző. Ha a cárnő uralkodását időben akarjuk két szakaszra bontani, úgy inkább egy rövid, 5-6 éves első szakaszt tételezhetünk, mely uralmának megszilárdításához kellett; és egy másodikat, ahol már szabadabban uralkodhatott.

Egy más alapon történő elkülönítés ennél jobbnak látszik: Katalin két arculatát nem időben kellene egymással szembeállítani. Katalinnak u.i. egyszerre kétféle uralkodói képnek kellett megfelelnie. Egyrészt bizánci hagyományok alapján az orosz uralkodóknak ki kellett alakítani magukról egy meghatározott képet az orosz társadalom előtt, melyet Katalin esetében is – többek között – autokratikus jegyek jellemeztek. A hagyományos orosz cári képet Katalin hazafias, hithű pravoszláv érzelmeinek hangoztatásával, néha színpadias mutogatásával akarta kialakítani. Erre még egy másik szempontból is szüksége volt, hiszen német származása és trónra jutásának körülményei alapjaiban látszottak aláásni a hagyományos cár-képet.

Katalin ezen túl egy egészen más természetű képet is ki kívánt alakítani magáról, a művelt (elsősorban francia) Nyugat számára. Ez a kép, a felvilágosult monarcha képe, gyökeresen eltért az előzőtől mind önmagában véve, mind a kialakítására igénybe vett eszközöket tekintve. Ehhez volt szüksége a francia filozófusok segítségére és ennek érdekében használta fel a felvilágosodást. Ez a kettősség magán a Nakazon is végigvonul, elkülöníthetőek ilyen alapon két nagy részre a pontjai.

Azt a kérdést, hogy II. Katalin tekinthető-e, s ha igen, akkor mennyiben, felvilágosult uralkodónak, úgy véljük, csak uralkodásának egészét mérlegre téve lehet megválaszolni. Az első néhány év vizsgálata nem elégséges az érdemi állásfoglaláshoz. Kétségtelen tény, hogy a felvilágosult uralkodó képe Katalinnal kapcsolatban egy olyan sztereotípia, melyet már kora, a 18. század megalapozott. Hogy a történettudomány ma is annak tekintheti-e, az további kutatások és viták feladata eldönteni.

Jegyzetek

1. A felvilágosult abszolútizmus fogalmára és az értelmezésére ld. *Barta János*: A felvilágosult abszolútizmus. AcUD Series Historica XXIII. Debrecen, 1976, 3-27, u.ő. A felvilágosult abszolútizmus agrárpolitikája a Habsburg- és a Hohenzollern-monarchiában. Bp, 1982, 7-38; *Kosáry Domokos*: Felvilágosult abszolútizmus - felvilágosult rendiség. Történelmi Szemle, 1975/4. sz. 675-720; u.ő. Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp, 1980, 250-345; *A. Lentin* bevezető tanulmányát az *Enlightened Absolutism* c. dokumentumkötetben (Avero, 1985, XX.). Az oroszországi felvilágosult abszolútizmus vitás kérdéseiről ld. *Niederhauser Emál*: Az orosz felvilágosodott abszolútizmus kérdéséhez. AcUD Series Historica III. Debrecen, 1964, 73-82; a hatvanas-hetvenes évek fordulóján zajló szovjetunióbeli vitát (erről magyar nyelven áttekintést ad *Horváth A.* cikke a Világtörténet 1981/4. sz.-ban, 97-110., a fontosabb cikkekről folyamatosan ismertetést jelentett meg a Századok a 70-es évek első felében, *A.Ja. Aréh* vitázárónak tekinthető cikkét közölte a Világtörténet 1984/3. száma (47-78.); *N.M. Druzinyin*: Proszvescsonnűj abszoljutyizm v Roszszi. In: Abszoljutyizm v Roszszi (XVII-XVIII vv.). Moszkva, 1964, 428-459; *I.A. Fedoszov*: Proszvescsonnűj abszoljutyizm v Roszszi. Voproszű Isztorii, 1970/9. sz. 34-55.
2. *Z. Oldenbourg* szócikke az Encyclopaedia Britannica 3. kötetében; ld. The New Encyclopaedia Britannica in 30 Volumes. Macropaedia. Volume 3. 1005.
3. *Z. Oldenbourg*: Nagy Katalin. Bp. 1973, 7.
4. Az évszámokat az oroszországi időszámítás szerint adom meg, az eltérés a Gergely-naptárhoz képest a 18. században (1700. március 1. - 1800. február 28. között) 11 nap.
5. A legfontosabb rendeletek címszavakban: -1764 február - az egyházi földbirtokok szekularizációja; -1765 augusztus - statutum a földesúri szeszfőzési monopólium felállításáról; -1765 - általános földbirtokrendezés; rendeletek egész sora a nemesi szolgálatról -1765 - rendelet, mely megengedi a földesuraknak, hogy bírósági ítélet nélkül is tetszőleges időre kényszermunkára küldhessék jobbágyaikat; -1767 - rendelet, mely a jobbágyoknak még azt is megtiltja, hogy bármilyen esetben panasszal élhessenek földesurukkal szemben stb.
6. Katalin ekkori terveiről (még Erzsébet a cárnő és Katalinnak látszólag semmi esélye rá, hogy ő legyen az uralkodónő!) ld. *Oldenbourg*, id. mű, 290-293. Valójában még ennél is messzebb nyúlnak a szálak. Golicinnek és Tatyiascevnek is voltak új „alkotmánytervei”, 1754-ben már létrehoztak egy bizottságot egy új Törvénykönyv kidolgozására, s 1761-ben a nemesség és a kereskedők már képviselőket is választottak oda.
7. „... Az első három év folyamán megtudtuk, hogy hatalmas a zavar az ítékezés és a végrehajtás terén... áthidalhatatlan az eltérés az állandó és az ideiglenes törvények között, ... azon felül a nehézségeket megsokszorozta az eltérés, ami az akkori idők és szokások ... és bölcs államférfi nagyatyánk, Nagy Péter cár nagy tetteinek következményei között fenáll ... Mi magunk kezdünk hozzá 'Utasítást' készíteni, aminek alapján kell cselekedniük azoknak, akiknek megparancsoljuk, hogy fogalmazzák meg az új Törvénykönyv tervezetét...” - így szól erről az 1766. december 14-i manifesztum. Ld. *Polnoje szobranije zakonov Roszszijszkoj Imperii* (továbbiakban PSZZ) XVII. kötet, No. 12801. Idézi: *Sz.M. Szolovjov*: Isztorija Roszszi sz drevnejsih vremjon. Toma 27-28. Knyiga XIV. Moszkva, 1965, 34-35.

8. Katalin 1765. március 28-án Mme Geoffrinhez frott leveléből tudjuk, hogy minden reggel három órát foglalkozik azzal, hogy birodalmának törvényeket munkáljon ki, s hogy ez már két hónapja tart. V. ö. V.O. *Kljucsevszkij*: Kursz ruszszkoj isztorii. Csaszty 5. In: Szocsinyenyija. Tom 5. Moszkva, 1958, 76. 1767 januárjára pedig már kész volt a Nakaz. Ugyanakkor Katalin nem csapott nagy hírverést munkájának, arról csak legközvetlenebb környezete tudott. Ez kiderül a francia konzul hazaküldött leveléből, aki még a Törvényelőkészítő Bizottság üléseiről szóló első jelentésében is a Minisztériumnak tulajdonította a Nakaszt, s ezt csak a következő jelentésében korigálta. Ha egy nem utolsósorban kémkedéssel foglalkozó konzul előtt 1767 nyarán sem volt ismert a tény, hogy Katalin írta a Nakaszt, akkor a Bizottság munkájának megkezdése előtt ez csak egy szűk kör számára volt ismert. Ld. *N.N. Knorring*: Jekatyerinszkaja zakonodatyelnaja komiszsija 1767 goda v oszvecsenyii inosztannüh rezigyentov pri ruszszkom dvore. In: Szbornyik sztatyej ... P.N. Miljukovu 1859-1929. Praha, 1929, 309-325.
9. Montesquieu „A törvények szelleméről” c. munkáját Katalin kétszer is kijegyzetelte, először nyilván az anyaggyűjtés során, amikor még nem akarta direkt belevenni a Nakazba (itt a helyek sincsenek megjelölve, ahonnan az idézeteket vette), s itt még az olvasás közbeni gondolatait is rögzítette. A második kimásolás már szisztematikusan történt, más papíron és tintával, tehát később az előzőnél. Az ide vonatkozó levéltári anyagot közli: *N.D. Cssecsulin*: Vvegyenyije k Nakazu. Szankpetyerburg, 1907, CXVII.
10. A Nakaz egy fejezete, a X., teljes egészében Beccarián alapszik, lényegében művének rövid összefoglalása.
11. Az Enciklopédia szócikkeit még Beccaria munkájának ismerete előtt jegyzetelte ki Katalin, majd miután az olasz szerző munkáját jobban beemelhette, az Enciklopédiából csak mintegy 4-5 szócikk került be a Nakazba. V.ö. *Csecsulin* id. mű. CXXXII, CXLI-CXLII.
12. *P.V. Ivanov*: K voproszu a szocialno-polityicseszkoi napravlennosztyi „Nakaza” Jekatyerinü II. In: Ucsonüje zapiszki III. Kurszk, 1954, 23-27. Katalin Baszkakov megjegyzéseivel elégedett volt, Szumarokovével már kevésbé. Ld. *Szbornyik imperatorszkoj Ruszszkoj Isztorieszszkoj Obszcseszva* (továbbiakban Szbornyik RIO), t. X. 75-87. Idézi: Szolovjov: id. mű, XIII/33-34.
13. Ld. *Csecsulin*: id. mű. CV.
14. *Szbornyik RIO*, t. X. 167. Idézi: Szolovjov: id. mű, XIII/66.
15. *Kljucsevszkij*, id. mű, 78.
16. A manifesztum szövegét ld. PSZZ, t. XVII, No. 12801. Idézi: Szolovjov: id. mű, XIII/34-36.
17. A pontos forrást nem megjelölve idézi *Kljucsevszkij*: id. mű, 76., és Szolovjov: id. mű, XIII/73.
18. *Kljucsevszkij*, id. mű, 87.
19. *Ocserki isztorii SzSzSZR*. Roszszija vo vtoroj polovinye XVIII v. Moszkva. 1956. 894.
20. A bizottság ilyen összetételben nem is igen hozhatott volna létre egy új törvénytervezetet, ehhez sem társadalmi összetétele, sem a képviselők jogi stb. felkészültsége nem volt elégséges. V. ö. V.O. *Kljucsevszkij*: Zapadnüje vlijanyija v Roszszii poszle Petra. In: Nyeopublikovannüje proizvegyenyija. Moszkva, 1983, 62-63.
21. Katalin így ír erről: „Az én képviselőim gyűlése sikeres volt, mert azt mondtam nekik: tudjátok mik az én elveim; most mondjátok el panaszaitokat, hol szorít nálatok a cipő? Igyekszünk ezt kijavítani”. (A forrás megjelölése nélkül idézi *Kljucsevszkij*, id. mű (1958), 106-107.) Sok évvel később pedig Katalin így emlékezett: a bizottság adott „megvilágítást

- az egész birodalomról, arról, hogy kivel van dolgunk és kiről kell gondoskodnunk". *Zapiszki imperatricü Jekatyerinü II.* Szankpetyerburg. 1907, 545.
22. *Csecsulin*, id. mű, LXI, XCVIII, CXXI., *Kljucsevszkij*: id. mű (1958), 77. Kivétel egy kicsiny rész.
23. Erről részletesen ld. *F.V. Taranovszkij*: Polityiceszkaja doktrina v Nakaze Imperatricü Jekatyerinü II. In: Szbornyik... M.F. Vlagyimirszkomu-Budanovu. Kijev, 1904, 44-86.
24. *Csecsulin*, id. mű, CXXIX-CXXXI.
25. U. ott. CXXXI.
26. Erről részletesen ld. *Taranovszkij*: id. mű, 73-83.
27. *A.F. Kisztjakovszkij*: Vlijanyije Bekkarii na ugovnoje pravo. In: Zsurnal grazsdanszkogo i ugovnogo prava, 1864, No. 9, 459-470.; *Sz. Zaruđnáj*: Bekkarija. O presztuplenijah i nakazanyijah, v szravnyenyii sz glavoju X. Nakaza Jekatyerinü II i sz szovremennümi ruszszkimi zakonami. Szankpetyerbrug, 1878. Ld. még *Sz. Bjelikov* cikkét Beccaria 1889-es orosz kiadásában. (Harkov, 1889.). Idézi: *Csecsulin*, id. mű, CXXXII-CXXXVIII.
28. U. ott. CXXXIV. 1. A levelet, melyet Katalin Bielfeldnek küldött, ld. *Szbornyik RIO*, t. XIII. 3-4.
29. Az, hogy Katalin csak ennyit épített be Justitól a Nakazba, az késői orosz megjelenéssel magyarázható (1765), ekkorra a Nakaz nagyobbik része már készen lehetett. Közvetett bizonyítékai is vannak az átvételnek - több helyen esik szó olyan nem orosz jelenségekről, melyekről Justi írt. V. ö. *Csecsulin*: id. mű, CXXXVIII-CXL.
30. U. ott. CXXI-CXXII.
31. U. ott. CXLII-CXLV.
32. Sonnenfelset csak a múlt században sorolták a lehetséges források közé, míg Blumenfeld neve újabban merült fel! Ld. *Ocserki*, id. mű, 276., *Izstorija SzSzsZr sz drevnyejsih vremjon do nasih dnejev*. Tom III. Moszkva, 1967, 447.
33. *Csecsulin*, id. mű CXLIV-CXLV.
34. *Csecsulin*: Ob isztocsnjyikah Nakaze. Zsurnal minyisztjersztva narodnogo prosvescsenyija, 1902. aprel'. 279-320., és *Csecsulin*: id. mű (1907), CXXIII-CXLV.
35. Az általam használt kiadás: *Nakaz imperatricü Jekatyerinü II. dannoj komoszszii o szocsnjenyii projekta Novogo Ulozszenyija*. Szankpetyerburg, 1907, 174.
36. *Nakaz*, 2-3. V. ö. *Montesquieu*: A törvények szelleméről. Bp, 1962, I. kötet 510-511.
37. *Nakaz*, 3-4.
38. U. ott. 5.
39. U. ott. 5-7.
40. U. ott. 77-78.
41. *Az orosz felvilágosodás*. Összeállította, az előszót és a jegyzeteket írta: *Niederhauser Emäl*. Bp, 1966, 76-78.
42. U. ott. 78-79.
43. *Nakaz*, 139.
44. A XI. fejezet eredeti kézíratos anyagát áttekintik: *Csecsulin*, id. mű (1907), XXXIV-XL., és *Ivanov*: id. mű.
45. *Ivanov*, id. mű, 22.
46. *Csecsulin*, id. mű, LXXXVI-LXXXVII.
47. U. ott. CXLVI.

48. Ld. *Taranovszkij*, id. mű, 45-61.
49. *P.K. Scsebalovszkij*: Jekatyerina II kak piszatyelnica. Zarja, 1869. Mart, 117. Idézi: *Taranovszkij*: id. mű, 63.
50. *Csecsulin*, id. mű, (1902) 289.
51. U. ott., és *Csecsulin* (1907), CXXIXk-CXLVI.
52. *Taranovszkij*, id. mű, 65-83.
53. *S.F. Platonov*: Oroszország története. Bp, é.n. 300-301. *A.A. Kizevter*: Pervoje pjatyiletijje pravlenijja Jekatyerinü II. In: Szbornyik ... P.N. Miljukovu. id. mű. 310-312., és v. ö. *Kljucsevszkij* és *Szolovjov* id. műveivel is.
54. *Sz. Szolovjov*: Oroszország története. Ungvár, 1895, 433-435., és v.ö. *Kljucsevszkij*, id. műveivel is.
55. V. ö. *Ocserki*, *Isztorija SzSzsZR*, *Ivanov* id. művekkel.
56. V. ö. *Druzsinyin*, id. mű, 428. Ennek az összehasonlító vizsgálatnak az igényét Niederhauser Emil is felvetette idézett munkájában. Ő is arra a következtetésre jutott, hogy I. Péterre illik inkább a felvilágosult jelző, mint II. Katalinra.
57. Erről részletesen ld. *Kizevter*, id. mű, 314-318.
58. V. ö. *N.I. Pavlenko*: Igyei abszoljutyizma v Roszszi. In: Abszoljutyizm v Roszszi. id. mű, 390-391.
59. *Taranovszkij*, id. mű, 62-63.
60. Idézi: *Oldenbourg*, id. mű, 405.